

ИСЛОМ ДИНИДА ЮЗАГА КЕЛГАН СИЁСИЙ ЙУНАЛИШЛАРДАН БИРИ ШИАЛИКНИНГ ЭРОНГА ЁЙИЛИШ ТАРИХИ

М. Қодиров

ТДШУ “Шарқ фалсафаси ва маданияти” кафедрасининг профессор в.б.

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада шиаликнинг Эрон ҳудудига ёйилиш тарихи таҳлил қилиб ўтилди. Академик В.В. Бартольднинг хулосасига кўра, шиалик у ёки бу кўринишда Эронда деҳқонлар қўзғолонларининг мафкуравий қобилиги сифатида хизмат қилади. XIV-XV асрларда Эрондаги халқ қўзғолонлари шиалик билан тасаввуфнинг қўшилган ҳолатидаги диний шиор остида ривожландилар.¹

Шарқдаги мусулмон мамлакатларида давлат ва ҳуқуқнинг дин билан яқиндан алоқаси Фарбнинг христианлик мамлакатлардаги ҳолатидан кўра мустақкамроқ эди. Ҳар қандай ижтимоий гоя бу ерда диний шаклда берилар, гарчи у халқ ҳаракатларида иккинчи даражали ўринда келса ҳам.

***Калит сўзлар:** Улуг Ясо”, исно ашарий, Ҳамдаллаҳ, Нузхат ал-қулуб, Рей, Ава, Қум, Ардистон, Ферахон ва Неҳовенд.*

ABSTRACT

This article analyzes the history of the spread of Shiism in the territory of Iran. Academician V.V. Barthold concludes that Shiism, in one form or another, serves as the ideological shell of peasant uprisings in Iran. In the 14th and 15th centuries, the popular uprisings in Iran developed under the religious motto of a fusion of Shiism and Sufism.

In the Muslim countries of the East, the close connection of the state and law with religion was stronger than the situation in the Christian countries of the West. Any social idea is given a religious form here, even if it takes a secondary place in the people's actions.

***Key words:** Ulug' Yaso", Isna Ashari, Hamdallah, Nuzhat al-Qulub, Ray, Ava, Qum, Ardiston, Ferakhan and Nehovend.*

КИРИШ

XVI асрнинг бошигача Эрон аҳолисининг кўпчилиги сунна мазҳабидаги мамлакат ҳисобланар эди. Ҳамдаллаҳ Мустауфий Қазвиний ўзининг жуғрофияга доир асарида (1340 йиллар) хабар беришича, шиа-имомийлар Араб Шарқининг Куфа, Басра ва Хилла ноҳияларида, Фарбий Эроннинг Рей, Ава, Қум, Ардистон, Ферахон ва Неҳовенд ноҳияларида кўпчиликни ташкил этар, Саво шаҳрида

¹ Қаранг: И.П.Петрушевский.Ислам в Иране в VII-XV веках (VII-XV асрлардаги Эрондаги Ислом).Изд.во Ленинградского университета .1966.стр.350

сунний-шофийлар кўпчилик бўлсалар, унинг қишлоқ ноҳияларида шиа-имомийлар кўпчилик эдилар, Кошонда шиа-имомийлар шаҳарда кўпчилик бўлсалар, суннийлар қишлоқ ноҳияларида тўпланган эдилар. Гургоннинг кўпчилик аҳолиси шиа эдилар.² Мозандарон ва Гилон аҳолисининг мазҳаби ҳақида Ҳамдаллаҳ хабар бермайди, аммо биз бошқа манбалардан биламизки, у ерларда аҳолининг асосий оммаси (аслзодалар ва шаҳарликлардан бир қисмидан ташқари) шиалар(имомийлар) эдилар.³

Хуросоннинг фақат битта ноҳиясида, яъни бош шаҳри Сабзавор шаҳри бўлган Бейҳақдагина шиа-имомийлар кўпчилигини Ҳамдаллаҳ Қазвиний айтиб ўтади.⁴ Бошқа вилоятларда эса, суннийлар кўпчиликни ташкил этар эдилар.

Шундай қилиб, ҳеч бўлмаганда расмий жиҳатдан XVI асрнинг бошларигача Эрон аҳолисининг кўпчилиги сунна мазҳабидагилар ҳисобланар эдилар. Феодал-ер эгалари ва шаҳарлар аҳолисининг кўпчилиги суннийлар бўлиб, бунда Фарбий Эрондагилар суннийликнинг шофий мазҳабига мансуб эдилар. Ҳамдаллаҳ Қазвинийнинг ёзишига кўра, сунний шофийлар қуйидаги шаҳарларда кўпчиликни ташкил этар эдилар: Исфаҳон, Қазвин, Абҳар, Зенжон, Маздакона, Широз, Жаробадаконс, Язд, Табриз, Ардабил, Пишкин Аҳар, Нахчавон. Ҳамдаллаҳ Хуросоннинг унча кўп бўлмаган шаҳарлардагина, яъни Ҳирот, Хафа ва Жувайнда сунний мазҳабдагилар ҳақида эслатиб ўтади. Аммо бошқа манбалардан маълумки, Хуросонда кўпчилик аҳоли сунний бўлиб, ҳанафий мазҳабига мансуб эдилар.

Мозандарон ва Гилон якка ҳокимликларидан ташқари, Эрондаги барча давлат қурилмаларида суннийлик расмий мазҳаб эди.⁵

Аммо айни бир вақтда мўғул босқинчилари ва йирик ер эгалари зулмига қарши қаратилган халқ ҳаракатларида мафкуравий асос бўлиб шиалик хизмат қилар эди. Агар XIV-XV асрлардаги бутун Эронга нисбатан оладиган бўлсак, шиалар аҳолининг озчилигини ташкил этган бўлсалар ҳам, ҳар ҳолда бу озчилик салмоқли бўлиб, деҳқонлар ва шаҳар қуйи табақаларининг хайрихоҳлигидан фойдаланар эди.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Мўғуллар давлатининг Хулагухон асос солган илхонлар ҳукмронлиги таназзулидан кейин (1335 й.) Эроннинг ички аҳволи жуда мураккаб эди.

² Қазвини, Нузхат ал-қулуб, стр. 31, 38, 40, 45, 60, 67, 68, 69, 74 (форс тилида)

³ Қаранг: Маръаши, Захир ад-Дин-Sehir eddin's Geschichte von Tabaristan... ,hrsg.von B.Dorn.SPh., 1850 (пер.текст), стр.340, 346

⁴ Қазвини, Нузхат ал-Қулуб, стр.150

⁵ Қаранг: Н.Д.Миклухо-Маклай.Шиизм и его социальное лицо в Иране на рубеже. XV-XVI вв.(XV-XVI асрларда Эрондаги шиалик ва унинг ижтимоий қиёфаси)

Иқтисодий таназзул, оғир солиқлар ва молия маъмурларнинг ғайри қонуний хатти-ҳаракатлари, феодал гуруҳларнинг ўзаро урушлари қишлоқларни хонавайрон қилган эди. Айниқса мўғул шаҳзодаларидан бўлган Ясавурнинг феодалларча исёни (1317-1319 йй.) даврида бўлган Хуросоннинг таланиши аҳволни жуда мушкуллаштирган эди. Тарихчи Хофизу Абрунинг ёзишича, ўша даврда “ҳар бир бурчакда қандайдир мутағаллиб (босқинчи) одамларга тўсқинлик ва ўзбошимчалик қилар эди.”⁶ Охириги мўғул илхони Тугай Темирхон (1336-1353 йй.) Гургонда ҳокимиятда эди, аммо унинг ҳокимияти номигагина эди.

1337 йилда Хуросонда бошланган кўзғолондан бошлаб, халқ чиқишларининг бутун бир туркуми бошландики, улар Эроннигина эмас, балки XIV-XV асрларда унга кўшни бўлган мамлакатларга ҳам ёйилди. Бу кўзғолонларда деҳқонлар билан биргаликда хунармандлар ва шаҳарлик қўйи табақалар, ҳамда қочоқ қуллар ҳам иштирок этдилар. Сарбадорларнинг ҳаракатлари (сарбадор-“боши дорда, жонидан тўйган, очик курашчи”) ҳам худди шундай бўлиб, 1337-1381 йилларда Хуросонда, 1365-1366 йилларда Самарқанд худудида, 1373 йили Кермонда, 1350-1360 йилларда Мозандаронда, 1370 йили ва ундан кейинги йилларда Гилонда бўлиб ўтди. Сабзавордаги 1405 йилдаги ва Мозандарондаги 1406 йилдаги кўзғолонлар муддатли бўлиб, XV асрнинг биринчи ўн йилликларида рўй берган хуруфийлар ҳаракати Хуросондан тортиб Усмонли турклар империясигача бўлган кенг ҳудудларни қамраб олган эди. Туркияда 1416 йилда Мавлавий шайхларидан бўлган Бадриддин Симовий ва Берк Мустафо бошчиликларида ва Хузистонда 1441 йилларда “Махдийнинг ўтмишдоши” Мушаъша бошчилигидаги кўзғолонлар ҳам шулар жумласидан эди. Деярли барча ушбу кўзғолонларнинг умумий мафкуриси шиаликнинг турли мазҳаблари билан тасаввуфнинг қўшилиши бўлганлигидан унда дарвишларнинг иштироки салмоқли эди.

Хуросондаги сарбадорлар ҳаракатининг тарихий аҳамияти катта эди. Ҳаракатнинг мафкурачиси сифатида мозандаронлик алоҳида дарвишлик тариқатининг асосчиси Шайх Халифа майдонга чиқди. Ёшлигида у қўплаб дарвишлик шайхларининг шогирди бўлиб, улардан ўзини қийнаган саволларга жавоб топа олмагач, уларни тарк этган эди. Кейин у ўзини шайх деб эълон қилди. Байҳақ ноҳиясининг Сабзавор шаҳрига келиб, Жоме масжидининг ҳужралардан бирига жойлашиб, Халифа ўзининг таълимотинин тарғиб қила бошлади. Унинг таълимотини моҳиятини унга қарши бўлган манбалар тафсир

⁶ Хофизу Абру Жугрофияга доир қўлёзма.ин.5361(сарлавҳасиз)Шаркшунослик институти қўлёзмалар фонди, л.394 б.

қилмайди. Аммо шу нарса маълумки, сунна масхабидаги Сабзавор фақиҳлари Халифани “дунёвий ғояларни” тарғиб қилгани учун (“ҳадиси дунё, сухани дунё”) айблаб, уни шариатга зид деб топишган. Унинг ташвиқоти катта муваффақият қозониб, Сабзавор аҳолисининг кўпчилиги унинг муридларига айландилар. Фақиҳлар бу “зиндик”ни айбдор ҳисоблаб, уни ўлимга сазавор, деган фатво чиқарадилар. У сунна фақиҳлари томонидан юборилган қотилларнинг қурбони бўлди. Халифанинг шогирдлари бўлган мадраса талабалари бир куни унинг ваъзларини эшитгани келсалар, унинг мадраса устунларининг бирида осилиб ётганлигини кўрдилар (736 ҳижрий йилнинг 22 раби ал-аввали-1335 йилнинг 9 ноябри).

Халифанинг шогирдлари орасида Жур қишлоғининг дехқонларидан бўлган Ҳасан Журий алоҳида ажралиб турар эди. У мадрасани муваффақиятли тамомлаб, муддарис даражасига эришган эди. Халифаликнинг ваъзлари таъсирида дарс бериш ва расмий суннийликдан воз кечган эди. Ўз устозининг фожиали ўлимидан сўнг Ҳасан журий ўзини шайх деб эълон қилиб, янги тариқатга бош бўлди. У Нишопурга бориб, катта муваффақият билан тарғибот ишларини олиб борди. Унинг мудирларининг кўпчилиги ҳунармандлар (соҳиби хирфа) бўлиб, ўзи ҳам тирикчилигини ҳунари (касби) орқали қилар эди. Тариқатга кирувчи ҳар бир мурид қуролни тайёр тутиб туришга қасамёд қилар эди.”Унинг чақириғига кимда ким эргашса, у уларнинг исмини ёзиб олар эди. Ва у айтар эди: ҳозир яширинча юриш замони. У даъват қилар эдики, замони етиб келиб, шайхнинг кўрсатмаси келиб етсагина, тайёрлаб қўйилган қурол билан жангга ҳозир турмоқ лозим”.⁷

Шу ердан маълум бўладики, Ҳасан Журий (шубҳасиз, унинг устози шайх Халифа каби) тасаввуф ва шиалик қобиғи остида мавжуд тузимга қарши исён қилишни назарда тутиб, тариқатнинг ҳам бош вазифаси сифатида қўзғолонга тайёргарлик кўришни мақсад қилиб қўйган. Шундай тахмин қилиш мумкинки, бу икки шайх ҳақиқий сўфий бўлмаганлар ва фақат дарвешлик тарқитидан ташкилот сифатида фойдаланиб, уни ташқи ташвиқот шаклида қўзғолонга тайёрланганлар. Тариқат Ҳасания (Ҳасан Журий исмидан) номини олиб, кейинчалик таълимот таркиби “маънавий ворислик занжири” бўйича шайх Боязид Бистомий орқали шиаликнинг олтинчи имоми Жаъфар ас-Содиққа бориб тақалган. Уч йил давомида Ҳасан Журий Нишопурда ва Хуросоннинг Машҳад, Абивард, Хабушан, Балх, Ҳирот, Хаваф шаҳарларида ташвиқот юритди. Термиз, Кўхистон, Форс Ироқида бўлди, кейин Хуросонга қайтди, баъзи вақтларда ғорларда яшади. Хуросондаги мўғул ҳарбий-кўчманчилари

⁷ Хофизи Абрў, тарихий асар, қўлёзма, л.474 а

аслзодаларнинг бошлиғи амир Аргуншоҳ буйруғига мувофиқ Машҳаддан Кухистонга кетаётган Ҳасан Журий 60-70 кишилиқ шогирдлари гуруҳи билан биргаликда қўлга олинди ва Языр ноҳиясидаги Так қалъасига қамалди.

Бундан анча олдин деҳқонлар кўзғолони Байҳақ ноҳиясининг Баштин қишлоғида келиб чиққан эди. Бир ривоятга қараганда, у ерга мўғил чопари (элчи) келиб, икки ака ука деҳқонлар уйида турган. У уй эгаларидан аввал вино келтиришни, кейин хотинларини олиб келишни буюрган. Жаҳли чиққан ака-укалар уни ўлдиришган. Хуросоннинг илхон-вазири Алоуддин Муҳаммад Ҳинду Баштин аҳолисидан қотилларни тутиб беришини талаб қилган, кейин ҳарбий даста юборган. Бунга қарши турган қишлоқ аҳолиси кўзғолон кўтарган ва уларни енгиб дастанни ҳайдаган. Шу вақтда Баштинга қайтган Ҳусайний Саййидларидан бўлган маҳаллий ер эгасининг ўғли Абдураззоқ, бўлган воқеаларни эшитиб, кескин равишда деҳқонлар томонига ўтган. Ўзларини паҳлавон Рустамдан ҳеч кам деб билмаган бир гуруҳ жасур ёшлар қуролланиб, Абдураззоқни ўзларига бошлиқ қилиб сайладилар. Деҳқонлар кенгашида шундай қарорга келишди: Хукмронликка эришган кишилар кўплаб зулм ўтказмоқдалар. Агар яратган эгам бизга ёрдам ато этса, биз зулмни бартараф этиб, золимларни улоқтирамиз, агар шундай бўлмаса, унда бизнинг бошларимиз дорда осиклик бўлсин (сарбадор), аммо зўрлик ва эзишга биз бундан кейин ортиқча тоқат қилмаймиз”⁸

Бу ерда сарбадорлар сўзининг нима учун келиб чиққанлиги баён қилинган. Манбаларга кўра, Баштиндаги кўзғолон 737 йилнинг 12 шаъбон ойида, яъни 1337 йилнинг 16 мартада бошланган. Кўпчилик деҳқонлар шайх Ҳасан Журийнинг муридлари эдилар. Демак, улар инқилобга анчадан бери тайёргарлик кўрган эдилар. Уларнинг ҳарбий кучлари кундан-кунга ошиб борди. Улар тез вақт ичида мустаҳкам Сабзавор шаҳрини 1337 йилнинг августида эгалладилар, ундан кейин қўшни шаҳарлар бўлган Жувайн, Исфарион ва бошқа жойларни қўлга киритдилар. Абдураззоқ амир деб атала бошлади, у танга зарб қила бошлади, ўз номини хутбага солиб ўқита бошлади. Шундай қилиб, 1337 йилдан 1381 йилгача мавжуд бўлган сарбадорлар давлатига асос солинди.

Кўзғолонда кичик ер эгалари бўлган Эрон феодаллари ҳам қатнашдиларки, уларнинг мақсади фақат мўғил ва турк кўчманчи истилочиларини ҳокимиятдан четлатиш эди. Сарбадорлар давлатида ҳамма вақт ушбу мўътадил оқим билан дарвешлик тариқатининг Ҳасан Журий бошчилигидаги сўл оқими ўртасида кураш кетди. Ҳасан Журий 1339 йилда ўз қамалган қалъасидан сарбадорлар

⁸ Хофиз Аббас, тарихий асар, қўлёзма, л.474 а.

томонидан озод қилиниб, Сабзаворга келган эди. Мўътадил оқим тарафдорларигина сарбадорлар деб аталар эдилар. Шайхиёнлар ижтимоий ва мулкый тенгликка интилар эдилар.

Бу оқимлар ўртасидаги кураш кўп ҳолларда давлат тўнтаришлари ва ҳокимларнинг алмашинишида ўз ифодасини топар эди. 44 йил ичида 12 та ҳукмдор алмашди. Гарчи кўпинча ҳукмдорлар кичик ер эгаларидан чиққан бўлсалар ҳам хунармандлар ва деҳқонлар томонидан бўладиган тазйиқ остида салмоқли даражада уларга ён беришга мажбур эдилар. Масалан, сарбадорлар давлатида деҳқонлар ҳосилнинг ўндан уч қисминигина берар, ва бундан ортиқ улардан “бир динор” ҳам талаб қилинмас эди. Ҳукмдорлар, унинг мансабдорлари, ҳарбий бошлиқлар туянинг жунидан тўқилган бир хил оддий кийим кияр эдилар. Ҳар куни ҳукмдор уйида умумий зиёфат ташкил этилар, унда “бой ҳам, камбағал ҳам” иштирок этар эди. Қўшин(халқ лашкари) таркиби деҳқонлар ва кичик эр эгаларидан ташкил топган эди. Манбаларда кичик ер эгаларини “сарбадор хослари (бузургони сарбадор)”, деб берилади. Халқ лашкарлари рўйхатида аввал 12 минг, кейин 18 минг, кейинчалик эса 22 минг киши бор эди. Уларнинг ҳаммаси давлат хазинасидан маош олар эдилар. Сарбадорлар жангчилари фавқулодда жасурликлари билан шуҳрат топган эдилар. Бир шоирнинг гапига қараганда “сарбадорлар найзаси кўрқинчидан бирорта ҳам турк⁹ Эронда ўз чодирини тикмас эди.”

1339 йилга яқин сарбадорлар қўшни уч марта муғул-турк ҳарбий- феодал асилзодалари қўшнини тор-мор этиб, улар ҳукмронлигидан катта шаҳар Нишопурни озод қилдилар. Энди сарбадорлар давлати Ғарбдан Шарққа қараб, Дамғондан Жомгача (500 км), шимолдан жанубга Хабашондан Туршизгача (200км) бўлган ҳудудларни эгаллаган эдилар. Уларнинг иккинчи ҳукмдори Важихиддин Маъсуд (1338-1344 йиллар) “ислом султони, етти иқлимнинг шаҳаншоҳи” лақабини қабул қилди.

Охирги муғул илхони Туғай Темурхон ўз ўрдаси билан Гургонда кўчиб юриб, бир неча марта улар томонидан ҳужумга учраганидан кейин, гўё тинчлик шартномасини имзолаш мақсадида сарбадорлар бошлиқларини ўз ўрдасига чақирди. Мақсади уларни ичириб, зиёфат охирида қўлга олиш эди. Сарбадорлар ҳукмдори Яҳё Керабий лашкарбоши Ҳофиз Шағоний ва 300 сарбадорлар билан (бошқа манбаларда 1000 киши) урдуга келди. Илхоннинг мақсадини сезган сарбадорлар ундан олдин бу ишга қўл урушга қарор қиладилар. Ўрдадаги Илхоннинг мақсади катта чодирда бўлган зиёфатда шароб қуйилган қадахларни тортишаётган пайтда Яҳё Керабий қўлини бошига

⁹ Турк деб ўша вақтда мўғил ва турк кўчманчилари назарда тутилар эдилар.

қўйди. Бу шартли белгини кўрган Ҳофиз Шағоний оёқ кийими ичидан пичоқ чиқариб, илхонни бошидан ярадор қилади, Яхё Керабий эса тезда уни ойболта билан чопиб ўлдиради. Сарбадорлар туйқусидан қолган мўғулларга ташланиб, уларнинг бир қисмини қириб ташлайдилар, қолганлари ваҳима билан қочадилар. “Кўз очиб юмгунча, деб ёзади Ҳофиз Абрў, -подишоҳ ўрдаси тор-мор этиладики, ундан из ҳам қолмади.”¹⁰

Сарбадорлар ўз давлатларига Шарқ томонда бўлган Тус ва Машҳадни, ғарб томонда бўлган Гургон ва Кумисни қўшиб олдилар.

Сарбадорлар катта суғориш ишларини олиб бориб, Тус ва Машҳадда канал-коризларни тикладилар. Ҳофиз Абрў сарбадорлар ҳукмронлиги даврида Байҳақ ноҳиясининг гуллаб-яшнагани, Сабзаворнинг Эроннинг энг катта шаҳарларидан бирига айланганлигини ёзади.¹¹

Сарбадорлар давлатида шиа-имомий таълимоти жорий этилиб, хутбада 12 та имомнинг исмлари қайд этиладиган бўлди. Бу давлат деҳқонлар демократиясига асосланган эмас эди. Бу кичик ер эгаларининг давлати бўлиб, аммо-лекин, деҳқонларга салмоқли даражада ён боссагина яшаб қолиши мумкин эди. Мўътадил оқим вакилларида иборат бўлган сарбадорларнинг раҳбарлари анъанавий ислом салтанати шаклидан, яъни шиа давлатига асосланган моҳиятдан нусха олган эдилар. Сарбадорларнинг охириги ҳукмдори сўл оқим тарафдорларини тор-мор қилиб, уларнинг раҳнамози бўлган дарвеш Азизни етмишта мухлислари билан бирга ўлдириб, Ҳасанийа тариқатини тақиқлади. Сарбадорлар давлати агар ўз ҳукмронлигини давом эттирса, эҳтимолдан ҳоли эмаски, оддий феодал шоҳлигига айланиб қолиши мумкин эди.

Худди шунга ўхшаш ҳаракат 1350-йилда Мозандаронда бошланди. Ашшадий шиа имомлиги мазҳабининг тарафдори бўлган Саййид Қавомиддин Маръаши бу ерга келган эди. У Ҳасан Журий ҳалокатидан кейин ҳасанийа тариқатининг шайхи бўлган эди.¹²

“Сори ва Мазандарон аҳолиси, - деб ёзади Давлатшоҳ, -унинг муридлари бўлган эдилар”.

Шундай қилиб, XIV-XV асрлар давомида бўлиб ўтган халқ ҳаракатларининг умумий мафкуриси сифатида шиалик майдонга чиқди. Шунини қайд этиш лозимки, шундай ҳаракатлар таъсирида Эронда шиалик мазҳаби кучая бошлади. Халқ ҳаракатларига хос бўлган умумий хусусият-ижтимоий ва мулкый тенгликка интилиш эди.

¹⁰ Ҳофиз Абрў, тарихий асар, қўлёзма, л.480 а.

¹¹ Қаранг: Ҳофиз Абрў, географияга доир асарлар, қўлёзма, л.242б.

¹² Қаранг: Пишвойи дарвешон Ҳасанийа (Давлатшоҳ Самарқандий, 282-бет) Шайх Ҳасан Журий 1342-йилда Зове яқинидаги жангда Ҳирот малики қўшинлари томонидан ҳалок бўлган эди.

1365-1366 йилларда Самарқандда Темур томонидан бостирилган кўзғолон бўлиб ўтди, 1373 йилда эса, шундай кўзғолон Керманда бўлиб ўтди. Атрофдаги аксарият иқтидорлар ва фақиҳлар қатл этилди ёки зиндонларга солинди, уларнинг ер ва мол-мулклари мусодара қилинди. Ушбу кўзғолон Музаффарийлардан бўлган Шоҳ Шужо кўшинлари томонидан Кермон туққиз ой қамал қилингандан кейин бостирилди. 1381 йилда Темур кўшинлари Сабзаворни эгаллаб, Сарбадорлар давлатига барҳам бердилар. Аммо, 1383 йили сарбадорларнинг яна кўзғолони бўлиб ўтдики, у ҳам бостирилди. 1392 йили Мозандарондаги саййидлар давлатининг тақдири ҳам шундай бўлди. Темур вафотидан кейин Сабзаворда сарбадорларнинг янги кўзғолони бўлиб ўтдики, уни Шоҳрух қийинчилик билан бостирди. 1406 йилда янги кўзғолон натижасида Мозандарондаги саййидлар давлати яна тикланди. Мозандарон ва Гилондаги саййидларнинг шиачиликка асосланган давлатлари XV асрда одатдаги кичик феодал давлатларга айландилар.

XV асрда Темурийлар тасарруфида бўлган Эронда сўл шиаларнинг (ғолия, ғулот) фаолияти жонланди ва уларнинг янги мазҳаблари пайдо бўлди. Айниқса хуруфий мазҳаби фаол бўлиб, уларнинг ташвиқоти Темурийларга қарши қаратилган эди. Улар томонидан 1427 йилда Ҳиротда Шоҳрух султонга суиқасд уюштирилди.

1441-1442 йилларда Хузистонда халқ кўзғолони бўлиб ўтди. Унинг раҳнамози Мушаъша лақабига эга бўлган (“нурли”, “порловчи”) Саййид Муҳаммад эди. У ашаддий шиа бўлиб, “яширинган” имом Маҳдийнинг “пишрави, яъни унинг тезда “қайтишидан” хабар берувчи деб эълон қилинди. Тарихчи Жаъфарийнинг айтишига кўра, унинг байроғи остида 10 мингга яқин (жоҳиллар, айёрлар ва ўғрилар” йиғилдилар-феодал тарихчилари шундай таърифларни келтириб, шаҳарлик қуйи табақадан ва қишлоқлардан чиққан исёнчиларни айтар эдилар) кўзғолончилар йиғилиб, Хувейза ва Шуштер орасидаги жойларни эгалладилар. Улар маҳаллий феодал сулоласи бўлган Сахро ибн Улйонни ҳокимиятдан йиқитиб, аслзодалар ва феодал руҳонийлар (сунна шайхлари ва саййидлар)ни қириб ташладилар. Жаъфарий Мушаъша мухлисларини ашаддий сўл шиалар (ғолия), фидоиён (форсча-араб, фидоиёнфидоийнинг кўплиги бўлиб, ўз иши учун ўзини кўнгилли равишда фидо қилишга ҳозир бўлганлар) ҳамда “файласуфлар ва исмоийлилар”, деб атайди. Кўзғолон мулкларни талон-тарож қилиш билан биргаликда олиб борилди, яъни ўлдирилган бой-бадавлат кишиларнинг ерлари, уйлари ва мол-мулкларини кўзғолончилар ўртасида тақсимлаш фаолияти билан қўшиб олиб борилди.

Халқ оммасининг Хузистондаги қўзғолони қўшни вилоятлар феодалларида қўрқинч туғдирди. Қўзғолонга қарши Шероз шайх ул исломи Носириддин Жазарий Форс феодал лашкарларига бошчилик қилди. Жаъфарийнинг сўзларига қараганда “икки қўшин бир-бирига тўқнашган вақтда кескин жанг бўлиб ўтди. Мушъаша қўшинлари фидоийлардан иборат бўлгани учун улар жасурлик наъмуналарини кўрсатдилар ва Шероз қўшини улар олдида қочишга юз тутдилар.”Мушъаша Хувейза шахрини қамал қилди. Маҳаллий асилзодалар ёрдам сўраб Озарбайжон, Арманистон ва Араб Ироқини қўлга киритган Қора Қуюнлилар сулоласининг шахзодаси туркман Исфандга мурожаат қилдилар. У қўшин билан келиб, қонли жангда ғалаба қозонди ва уларни тор-мор этиб, Хувейза ва унинг минтақаларини талон-тарож этдики, натижада мамлакат очлик ёқасида қолди. Қўзғолончилар Хувейза минтақасида сарбадорлар хилидаги унча катта бўлмаган шиа давлатини ўрнатишга муваффақ бўлдилар. Бу давлат кейинчалик оддий феодал давлатга айланди.

XIV-XV асрларда Эронда бўлиб ўтган халқ қўзғолонларининг ижтимоий дастури ҳамма учун бир хил кийим, умумий овқатланиш ва кийим бош ва озиқ-овқатларни тенг тақсимлашга уриниш эди. Шаҳар камбағаллари ва ерсиз деҳқонларни орзуларини акс эттирувчи бундай ижтимоий дастур афтидан тўрт ғоявий манбадан ташкил топган бўлиши мумкин:1).V-VI асрлардаги маздакийликнинг ижтимоий ғояларидан ва VIII-IX асрлардаги уларнинг давомчилари бўлган ҳуррабий дастуридан бўлса керакки, уларнинг мухлислари XIV асрда Эронда сақланиб қолган эдилар;

2). Қарматийларнинг хаёлий ижтимоий орзуларидан;

3). Шиаларнинг Имом Маҳдийнинг “қайта келиши” ҳақидаги орзулариданки, у келганда ер юзида тенглик ва адолат салтанати ўрнатилади, деган тушунчадан;

4). Суфийликдаги бойлик ва зебу-зийнатли, ҳашаматли ҳаётдан воз кечиб, камбағалчиликни улуғлаб, тарки дунёчиликка юз тутиш ташвиқотидан.

Эрондаги шиалик ҳаракатлари ичида сиёсий оқибатларига кўра, энг муҳими ва тарихий аҳамиятлиси сафавий-қизил бош ҳаракати бўлди.Сафавийлар уруғидан бўлган насл-насаби шайхлар бошида турган сафавийлик-дарвишлик тариқати Сафавийлар сулоласидан чиққан шайх Сайфиддин Исҳоқ Ардабийлига (1252-1334 йиллар) бориб тақалади. Сафавий сулоласининг номи мўғуллар ҳукмронлиги даврида таркиб топган тариқат бўлиб, шайх Сайфиддиннинг устози ва қайнатаси шайх Тожиддин Зоҳид Гилоний (ваф.1300 й.) томонидан асос солинган.

Сафавийлар сулоласи 1502 йилда Эрон шаҳоншоҳлиги тахтига ўтирганда ўзига саййидлик, яъни арабча келиб чиқишни даъво қила бошлади. Гўё аниқ насаб ҳақида гапира бошладик, унга мувофиқ Сайфиддин шиаларнинг еттинчи имоми бўлган Мусо Козимдан келиб чиққан бўлиб, унинг 21-авлоди эмиш. Ҳозир исбот этилганки, бу афсона XV асрнинг ўрталарида келиб чиққан. Яқинда Эрон тадқиқотчиси Аҳмад Кесравий шундай тахминни айтган ва тарихчи Заки Валидий Тўғон уни тасдиқладик, Сафавийлар уруғи курдлардан келиб чиққан. Нима бўлганда ҳам Озарбайжоннинг Ардабил шаҳрида яшаётган Сафавийлар турклашдилар ва XV асрнинг иккинчи ярмида уларнинг она тили озарбайжонча эди. Шоҳ Исмоил Хатойй лақаби билан озарбайжонча шеърлар ёзар эди.

Эҳтимол, авваллари дарвешлик муҳитида шаклланган Сафавийа тариқати халқ ҳаракатлари билан боғлиқ бўлган бўлса керак. Шу нарса маълумки, муғул илҳони Арғунхон ҳукмронлиги даврида (1284-1291 йй.) яшаган Ширвоншоҳ Ахсатан II Шайх Зоҳид Гилонийни унинг райиятларини ер ишларидан бешишга даъват қилгани учун айблаб, уни Муғондаги хонақоҳини бузиб, муридларини эса сувга чўктириб юбориш билан кўрқитган. Шайх Сафавиддин шайх Зоҳиднинг ўрнига тариқатга бошлиқ бўлганда унинг ҳаёт йўлини ёритувчи асар бўлган “Сафват ас-Сафо”да айтилишича, Ардабил, Халхол, Пишкин, Муғон, Тальш, Мароға ва бошқа жойларда деҳқонлардан бўлган унинг муридлари кўп бўлган.

Ўша манба унинг муридлари қаторига кўплаб ҳунармандлар ва савдогарлар борлигини, масалан рўмол усталари (шолдўзлар), заргарлар, этикдўзлар (музэдузон), кафзи дузлар (кафшдузон), нонвойлар (хаббозон), чармдўзлар (даббаг), тикувчилар (хаёт), дурадгорлар (нажжорон), темирчилар(охангарон), сарофлар(саррожон), ер ости ариқларини ковлочилар(кахризкорон), қизил моллар билан савдо қилувчилар (баззозон), совуңфурушлар ва бошқалар мавжудлигини санаб ўтади. Ҳамдаллах Казвинийнинг гапига кўра, шайх муридлари орасида қудратли шахслар ҳам санаб ўтиладиган бўлган эди: тарихчи вазир Рашиддин, унинг ўғиллари бўлган вазир Гиёсиддин Муҳаммад Рашидий ва амир Аҳмад Рашидий, улус амири бўлган Чобон (кўчманчи мўғул қабиласи бўлган сулдузнинг бошлиғи), муғул хонининг ўзи илхон Абу Саййид Баҳодирхон (ҳукмронлиги йиллари 1316-1335).

ХУЛОСА

Фазлаллоҳ ибн Рузбехоннинг хабар беришича, шайхни Тальш вилоятининг амирлар, Рум(Кичик Осиё) нинг улуғ кишилари (Кубаро) қўллаб-

куватлар эдилар. Шайхнинг Гилон, Рум, Исфохон, Шероз ва бошқа жойларда муридлари бор эди. Шайхни худди унинг устози шайх Зоҳид каби авлиё ҳисоблаб, кўплаб мўжизалар кўрсатганлигини (жумладан, денгизда савдогарларни хавф-хатардан қутқарганлигини) ривоят қилар эдилар.¹³

“Сафват ас-сафо”да ёзилган маълумотларга қараганда бошида шайх Сайфиддинда фақат бир жуфт ер бўлган (хўкиз билан омонда экиладиган ер) ва у ўша ердан олинган ҳосил билан тирикчилик қилган. Аммо ҳаётининг охирларида 20 дан кўп қишлоқларда хусусий мулки бўлиб, уларни феодаллар унга бағишлаганлар. Улардан олинган ҳосилни у ўз васиятида хонақоҳига вақф қилиб берган. Шайх Сайфиддиннинг ворислари сафавия тариқатининг “авлиёлари” сифатида унинг авлодлари шайх Сайфиддин Мусо (1334-1392/3йй.), шайх Хожа Али (ёки Султон Али, 1392/3-1429йй.) Ардабилда яшадилар. Улар катта обрўга эга бўлдилар, аммо дунёвий ҳокимиятга эга эмас эдилар. XIV-асрнинг охирлари ва XV асрнинг бошларида Ардабилнинг ҳукмронлари кўчманчи туркларнинг жагирлу қабиласидан бўлган амирлар эдилар. Сафавийлар қачон ва қандай қилиб Ардабилнинг ҳукмронлари бўлиб қолганликлари манбалардан маълум эмас. Афтидан, Сафиддин эвараси шайх Иброҳим Шайхшоҳ (1429-1447 йй.) амалда Ардабилнинг ҳукмдори эди.

REFERENCES

1. Пишвойи дарвешон Ҳасанийа (Давлатшоҳ Самарқандий, 282-бет) Шайх Ҳасан Журий 1342-йилда Зове яқинидаги жангда Ҳирот малики кўшинлари томонидан ҳалок бўлган эди.
2. Хофиз Абру, тарихий асар, қўлёзма, л.480 а.
3. Хофиз Абру, географияга доир асарлар, қўлёзма, л.242б.
4. И.П.Петрушевский. Городская знать в государстве Хулагуидов (Хулагулар давлатида шаҳар асилзодалари), стр.104.
5. Qodirov, M. (2023). TATYANA GUROVANING “BIZ BOSHQACHAMIZ” MAQOLASI HAQIDA. *International scientific journal of Biruni*, 2(2), 20-23.

¹³ Қаранг: И.П.Петрушевский. Городская знать в государстве Хулагуидов (Хулагулар давлатида шаҳар асилзодалари), стр.104.